

Pemikiran Pejuang Anti Penyerahan: Satu Tinjauan Khusus Terhadap *Utusan Sarawak* 1949-1950⁺

---

oleh

Nordi Achie*

PENGENALAN

Pada dasarnya, tulisan tentang penyerahan Sarawak lebih memfokuskan kepada kontroversi penyerahan dan kegiatan golongan anti penyerahan.¹ Perspektif pejuang anti penyerahan terutamanya aspek pemikirannya belum pernah diperkatakan. Peranan *Utusan Sarawak* (*US*) sebagai pencerminnya juga tidak diberikan perhatian. Artikel ini cuba memberikan gambaran menyeluruh tentang pemikiran pejuang anti penyerahan terhadap aspek yang dibincangkan : isu penyerahan dan kemerdekaan Sarawak.

LATAR BELAKANG UMUM *UTUSAN SARAWAK* 1949-1950

US diasaskan oleh Ikhwan Zaini² dan Johari Anang³ dengan kerjasama Angkatan Semangat Anaknegeri Sarawak (ASAS).⁴ Jawatankuasa pengasas *US* terdiri

daripada 26 orang.⁵ *US* diterbitkan pada 16 Januari 1949 sebagai akhbar tengah bulan. Cogan katanya, "OLEH RA'AYAT UNTOK RA'AYAT". *US* diterbitkan sebagai akhbar mingguan mulai 28 Februari 1949. Untuk menguruskan penerbitan, percetakan dan pengedaran *US*, Ikhwan Zaini menubuhkan Ariff Pres Company, beralamat di No. 29, Khoo Hun Yeang Street, Kuching.⁶ *US* menempatkan ruangan rencana pengarang, KRITIK, iklan, rencana, berita dalam dan luar negeri, surat pembaca dan karya sastera. Berita dalam negeri meliputi hampir keseluruhan Sarawak.

Menurut Ikhwan Zaini, *US* diterbitkan untuk :

[M]embela segala keadilan dan kebenaran serta menentang segala kedzaliman, pergerakan2 yang melampau dan yang berlawanan dengan undang2 dan peraturan2 yang biasa.

[S]edia berkhidmat untuk kewajipan dan keperluan raayat selurohnya, serta bekerjasama dengan raayat untuk menciptakan chita2 raayat yang bersesuai dengan keadaan atom sekarang ataupun yang sechochok dengan chita2 yang ada pada segala bangsa yang sudah sedar dan insaf.

[T]etap berkhidmat untuk pembinaan masharakat yang sampurna dan untuk perpaduan raayat yang setegoh2nya, dari mana kelak terciptalah kehormatan dan kemuliaan raayat sebagai suatu bangsa yang dikenali atau setaraf dengan bangsa2 yang berjiran.⁷

Berhubung dasar perjuangan *US*, Ikhwan Zaini menegaskan, "Utusan Sarawak adalah berdasar bebas.... Utusan Sarawak bukanlah diasas atau terikat oleh party, persekutuan atau pergerakan juapun".⁸ Walaupun Ikhwan Zaini menyatakan *US* bersifat berkecuali, namun *US* tidak dapat membebaskan dirinya daripada perjuangan anti penyerahan. Hampir keseluruhan isi kandungannya menggambarkan pendirian dan pemikiran golongan anti penyerahan.⁹

LATAR BELAKANG UMUM PENYERAHAN SARAWAK 1946-1950

Pada 6 Februari 1946, Vyner Brooke¹⁰ mengisyiharkan Sarawak akan diserahkan kepada British.¹¹ Sebagai reaksi, pada 10 Februari 1946 Datu Patinggi Abang Haji Abdillah¹² menghantar surat kepada Persatuan Kebangsaan Melayu Sarawak

(PKMS)¹³ menyatakan bantahannya terhadap penyerahan Sarawak. Beliau juga membongkar sogokan \$12000.00 daripada Mac Bryan¹⁴ kepadanya. Pada 27 Mac 1946, British bersetuju menghantar D.W. Rees¹⁵ dan L.D. Gammans¹⁶ untuk meninjau pendapat rakyat Sarawak berhubung cadangan penyerahan. Pada pertengahan April 1946, Vyner Brooke berkunjung ke Sarawak untuk menjelaskan isu penyerahan Sarawak kepada Majlis Tertinggi¹⁷ dan rakyat umumnya. Pada 2 Mei 1946, D.W. Rees dan L.D. Gammans tiba di Kuching menjalankan peninjauan.

Pada 8 Mei 1946, Tuan Muda Bertram Brooke¹⁸ mengadakan lawatan ke Kuching. Beliau menyatakan bantahan terhadap tindakan Vyner Brooke menyerahkan Sarawak kepada British tanpa persetujuannya. Ekoran daripada usul Rees dan Gammans,¹⁹ isu penyerahan dibawa ke Majlis Negri²⁰ untuk dibincangkan. Pada 14 Mei 1946, Majlis Negri dirasmikan oleh Vyner Brooke. Pengundian usul penyerahan dijalankan pada 15 Mei 1946.

Sebelum pengundian diadakan, Tan Bak Lim, wakil masyarakat Teochew dalam Majlis Negri diugut akan dibunuh oleh Persatuan Hua Kheow Tsin Nien. Ong Hap Leong juga diugut hingga menyebabkan beliau tidak menghadirkan diri ke Majlis Negri. Vyner Brooke pula memaksa Gilbert, Ditmas dan Barcrof agar menyokong penyerahan. J.B. Archer menggunakan pengaruhnya memujuk wakil bumiputera dalam Majlis Negri seperti Tuanku Mohamad, Abang Mustapha, Edward Jerah dan Temenggung Koh. Bertram Brooke pula dibenarkan hadir malah berucap dalam Majlis Negri dengan syarat menerima penyerahan. Kesemuanya ini dilakukan untuk menjamin kemenangan pihak pro penyerahan. Keputusannya, pihak pro penyerahan menang dengan undi 18 menyokong dan 16 menetang.²¹ Ini bermakna Sarawak disahkan sebagai tanah jajahan British.

Pada 1 Julai 1946, Hari Penyerahan Sarawak diisytiharkan di Kuching. Upacara ini dipulaukan oleh pejuang anti penyerahan termasuk Datu Patinggi Abang Haji Abdillah. Penglibatan Datu Patinggi Abang Haji Abdillah dicemburui oleh C.W. Dawson.²² Beliau mengugut melucutkan keahlian Datu Patinggi Abang Haji Abdillah dalam Majlis Tertinggi dan Majlis Negri. Tetapi, ungutan ini tidak memberi kesan kepadanya.

Pada 28 Oktober 1946, Arden Clarke²³ dilantik sebagai Gabenor Sarawak yang pertama. Upacara perlantikan Arden Clarke juga dipulaukan oleh pejuang anti penyerahan. Hanya Abang Haji Mustapha²⁴ dan golongan pro penyerahan sahaja yang hadir. Ucapannya mewakili masyarakat Melayu dibantah oleh PKMS kerana ia tidak mengambarkan pendirian sebenar sebahagian besar masyarakat Melayu.²⁵

Pada 20 Disember 1946, C.W Dawson mengeluarkan Pekeliling No. 9 / 1946.²⁶ Ia bertujuan mencegah pegawai kerajaan terlibat dalam perjuangan anti penyerahan. C.W. Dawson memberi kata dua kepada pegawai kerajaan sama ada meletak jawatan atau meneruskan khidmat dalam perkhidmatan awam kolonial British. Akibatnya, seramai 409 pegawai kerajaan bertindak meletak jawatan pada 2 April 1946. Mereka dikenali sebagai Barisan 338.²⁷

Pada 1 Julai 1947, pejuang anti penyerahan mengadakan demonstrasi sempena ulang tahun pertama Hari Penyerahan. Ia disifatkan sebagai hari haram. Demonstrasi tersebut disertai oleh wakil 16 buah pertubuhan anti penyerahan²⁸ di seluruh Sarawak. Ribuan pejuang anti penyerahan terlibat dalam demonstrasi termasuk kaum ibu.²⁹

Dalam tempoh enam bulan selepas Majlis Negri memutuskan penyerahan Sarawak hingga Ogos 1947, kempen anti penyerahan diperhebatkan lagi. Dari Bahagian Pertama (Kuching, Samarahan, Sadong, Bau dan Lundu), ia merebak ke Bahagian Kedua (Simanggang, Engkilili, Lubok Antu, Betong, Saratok dan Saribas) terutamanya di kalangan orang Iban. PKMS, Persatuan Wanita Melayu Sarawak (PWMS atau Kaum Ibu PKMS)³⁰ dan Persatuan Pemuda Melayu (PPM) serta Kaum Ibu PPM³¹ memainkan peranan penting melancarkan kempen anti penyerahan.

Sebagai tindak balas, pada Ogos 1946 rombongan British yang turut disertai oleh Malcom Mac Donald³² berkempen dengan orang Iban. Kawasan yang menjadi tumpuan ialah Simanggang, Rejang, Sarikei dan Sibu. Di hulu Rejang, gerakan kempen berjaya mendapatkan sokongan 30 Penghulu termasuk Temenggung Koh³³ dan Jugah.³⁴

Untuk memperkuatkan perjuangan, ASAS menerbitkan akhbar rasminya, *Utusan Asas*. Ia diterbitkan pada 10 Oktober 1947 hingga 15 Ogos 1948. *Utusan Asas* berperanan sebagai juru cakap tunggal pejuang anti penyerahan ketika itu. Ia adalah akhbar Melayu (rumi) yang pertama diterbitkan di Sarawak selepas Perang Dunia Ke-II. Selepas penutupan *Utusan Asas* pada 15 Ogos 1948, peranan tersebut diteruskan pula oleh *US*. Ia diterbitkan untuk meneruskan perjuangan Ikhwan Zaini dan rakan-rakannya dalam gerakan anti penyerahan.

Perjuangan menentang penjajahan British berterusan hampir separuh dekad. Selain memulaukan pemerintahan British dan menyihihkan golongan pro penyerahan, pejuang anti penyerahan juga mengadakan demonstrasi tahunan sempena memperingati Hari Penyerahan pada 1 Julai. Perjuangan anti penyerahan mencapai kemuncaknya apabila Duncan Steward³⁵ ditikam oleh Rosli Dhoby³⁶

pada 3 Disember 1949 di Sibu. Duncan Steward meninggal di Singapura pada 10 Disember 1949. Rosli Dhoby dan Morshidi Sidek dihukum gantung pada 2 Mac 1950.³⁷ Peristiwa ini digunakan oleh British untuk melumpuhkan perjuangan anti penyerahan melalui tindakan undang-undang dan kekerasan. Mulai awal 1950, perjuangan anti penyerahan lumpuh secara beransur-ansur.

PENYERAHAN SARAWAK

Pada dasarnya, pejuang anti penyerahan menyifatkan penyerahan Sarawak sebagai penyerahan haram. Ia berdasarkan kepada tiga asas. Pertama, proses penyerahan yang tidak tulus. Kedua, keraguan terhadap kepentingan penyerahan. Ketiga, kesan penyerahan terhadap kemerdekaan tanah air. Isu penyerahan Sarawak melibatkan pertentangan “di-antara raayat sesama raayat Sarawak” dan “di-antara raayat Sarawak dan warith2 keluarga Brooke yang berhak kapada Takhta Sarawak satu pehak dengan Kerajaan British lain pehak”.³⁸

Menurut Ikhwan Zaini, kebangkitan perjuangan anti penyerahan bertitik-tolak daripada dua aspek yang bertentangan. British dan golongan pro penyerahan “mengata cession itu sudah sah kerana sudah dibenar oleh Council Negri dan Raja Vyner Brooke”. Golongan anti penyerahan pula berpendirian “cession itu tidak sah kerana tidak dibenar oleh raayat sendiri dan wakil2nya dalam Council Negri”.³⁹ Ikhwan Zaini menafikan dakwaan Britsh kononnya “penyerahan Sarawak itu adalah berdasar atas kemahuan raayat sendiri” hingga menyebabkan “raayat sendiri berteriak berkeraong meminta balek hak kemerdekaan mereka yang sudah dirobohkan itu”. Tetapi, British “tidak ambil peduli apa2 dan terus berjalan dengan tiada menuleh kabelakang lagi”.⁴⁰ Bagi menguji sama ada keputusan penyerahan Sarawak sah atau haram, Ikhwan Zaini mempersoalkan :

Ada-kah tidak tuduhan2 suap, ugutan dan pengeliruan telah diguna sebagai chara2 untok menerus Penyerahan Sarawak?

Ada-kah tidak tuduhan2 ini telah di-jawab atau di-siasatkan?

Ada-kah tidak wakil2 bumiputera dalam Council Negri tadi telah menentang Renchana Undang2 Penyerahan itu dengan undi 12 suara lawan 9 suara, dan tidak-kah Renchana Undang2 itu telah di-tolak jika pegawai2 Eropah telah tidak di-benar membatal undi bumiputera itu?

Dalam sapuchok surat tertulis pada 12 March 1946, dari Colonial Secretary [G.H. Hall] kepada Raja [Vyner Brooke], tidak-kah Colonial Secretary telah bersetuju dengan buah fikiran Raja bahwa oleh kerana penyerahan itu bukan suatu perkara yang patut di-champori oleh orang2 Eropah dalam Council itu, maka adalah lebeh betol jika mereka itu telah tidak mengundi tentang Renchana Undang2 Penyerahan itu.⁴¹

Sejajar dengan bantahan terhadap penyerahan Sarawak, golongan anti penyerahan mengemukakan tiga tuntutan utama. Pertama, "meminta Cession itu diselideki". Kedua, "meminta Cession itu itu ditimbang semula". Ketiga, "membawa Cession itu supaya dibichara dalam mahkamah undang2 di-mana permeshoran boleh didapati bahwa adakah Cession itu sah atau tidak". Ikhwan Zaini menegaskan isu penyerahan tidak akan selesai "selagi Kerajaan British belum mengubahkan sikap serta membetulkan kesilapan-nya terhadap Sarawak".⁴² Bagi mengukuhkan lagi asas penentangannya, Ikhwan Zaini membangkitkan dua lagi soalan :

Pertamanya adakah penyerahan itu telah diterima oleh raayat? Dan keduanya adakah Raja berhak dan berkuasa menyerah Sarawak?⁴³

Sebagai penjelasannya, Ikhwan Zaini berkata :

Jikalau kiranya penyerahan itu telah diterima oleh raayat Sarawak, maka barang sudah tentu tidak ada alasan untuk mereka [rakyat] itu membengkangkan-nya. Dan bagitu juga jikalau kiranya Raja itu ada hak dan kuasa menyerahkan Sarawak, maka raayat tiadalah perlu bersuara lagi. Suara wakil2 raayat dalam Council Negri tadi adalah menjadi bokti yang terang dan nyata bahwa penyerahan itu telah tidak sama sekali diterima oleh mereka. Hak dan kuasa Raja adalah terikat oleh perjanjian2 dan wasiat2 yang wajib dipandangkan suchi oleh saorang Raja yang memerentah.⁴⁴

Berhubung wasiat⁴⁵ James Brooke⁴⁶ pula, beliau mewasiatkan penggantinya ialah Charles Brooke. Charles Brooke⁴⁷ pula mewasiatkan Vyner Brooke sebagai penggantinya, seterusnya Bertram Brooke (Tuan Muda) dan puteranya, Anthony Brooke⁴⁸ (Raja Muda).⁴⁹ Oleh itu, Ikhwan Zaini menegaskan :

Berdasar dengan perjanjian² dan wasiat² inilah Sir Charles Vyner Brooke sebagai Raja Sarawak telah mendapatkan hak dan kuasanya. Dan dengan melanggarkan segala²-nya inilah beliau telah menyerahkan Sarawak yang telah diterima oleh Kerajaan British. Maka perbuatan yang tidak beroperatoran inilah dibantahkan oleh raayat Sarawak....⁵⁰

Bantahan juga disuarakan dengan lantang oleh KRITIK.⁵¹ KRITIK menyanggah dakwaan British kononnya penyerahan Sarawak sah di sisi undang-undang dan berdasarkan amalan demokrasi. KRITIK berhujah berdasarkan tiga asas. Pertama, "Tanah Sarawak bukan dipunyai oleh Raja Vyner Brooke dan raayat British". Kedua, "sebahagian besar daripada suara wakil raayat Sarawak [bumiputera] dalam Council Negri membangkang cession". Ketiga, "hampir semua persekutuan, pertubuhan, pergerakan dan party raayat, besar dan kecil di-seluroh Sarawak membangkang cession". Oleh itu KRITIK menyimpulkan, "kerajaan [British] yang ada di-Sarawak pada masa ini pun berarti haram-lah jua". Oleh itu, beliau menggesa British memberi "keterangan² yang masok dalam akal raayat berkenaan dengan cession" sebagai bukti British bertanggungjawab terhadap penjajahannya ke atas Sarawak.⁵²

Bagi KRITIK, masa depan Sarawak sepatutnya ditentukan oleh bumiputera. Mereka adalah pemilik tunggal tanah air. Bangsa asing seperti wakil Cina dan Eropah tidak berhak campur tangan. Ini menyebabkan KRITIK menyifatkan undi mereka dalam Majlis Negri mencabuli hak bumiputera. Atas asas ini menyebabkan juga, KRITIK menegaskan penyerahan Sarawak bertentangan dengan "tertiban democracy". KRITIK menegaskan "Tiap² satu perbuatan yang mengenai raayat dan negeri mesti di-putus oleh raayat sendiri. Tidak ada sebarang perubahan boleh di-ada, jika raayat tidak mahu kapada perubahan itu". Baginya, "Ini-lah dia jalan democracy yang paling senang diarti".

KRITIK juga mempersoalkan, "ada-kah perubahan taraf Sarawak yang merdeka kapada taraf jajahan taalok itu di-kehendaki oleh raayat Sarawak sendiri?" dan "apa arti-nya pada democracy jika perubahan itu di-buat dengan tidak ada kemahuan raayat". Tegasnya lagi, "ada-kah bagini jalan democracy?"⁵³ Berdasarkan asas tersebut, KRITIK menegaskan rakyat Sarawak "berhak menentang Penyerahan Sarawak dan penaalokan British" dan "tetap-lah berhak memilih apa chara pemerentahan yang di-sukai oleh-nya" kerana mereka "tidak puas hati kapada sebarang pemerentahan yang di-paksakan kaatas-nya".⁵⁴

Kecaman KRITIK mempunyai asasnya tersendiri. Pertama, selain ditentang oleh sebahagian besar bumiputera, penyerahan Sarawak juga "dichadang oleh saorang raayat British dengan sukongan raayat2 British yang lain dalam Sarawak dan diterima pula oleh Kerajaan British". Ini mendorongnya menyelar tindakan itu "paling ganjil sekali dalam kurun yang kedua puluh ini".⁵⁵ Kedua, jika mereka merelakan diri dijadikan sebagai rakyat penjajah, ini bererti hak mereka sebagai pemilik tanah airnya terhapus. Ini menyebabkan KRITIK menegaskan "itulah sebabnya [bumiputera] tak mahu memberi hizanah dan kekayaan Sarawak untuk siasiapa jua-pun, termasuk kelorgia Brooke sendiri. Jauh sekali hendak memberi Tanah Sarawak kepada Kerajaan British atau mana2 bangsa jua pun".⁵⁶

MELATI SARAWAK⁵⁷ menggunakan sejarah untuk memahami isu penyerahan Sarawak. Beliau menegaskan penyerahan Sarawak yang dibuat oleh Pangiran Muda Hashim kepada James Brooke pada 1841,⁵⁸ tidak sama dengan penyerahan Sarawak yang dibuat oleh Vyner Brooke kepada British pada 1946. Ini berasaskan kepada hakikat sejarahnya :

Pertama,

[Y]ang diserahkan oleh Pengiran Muda Hashim kepada Sir James Brooke itu ialah Perentahan Sarawak : sedang hak "Kepunyaan dan Ketuanan" "Property and Sovereignty" Sarawak itu maseh ada didalam tangan raayat Sarawak yaani tidak terserah kapada kelurga Brooke. Yang demikian bermaanalah Sarawak sabuah Kerajaan Melayu dengan kepala Kerajaannya saorang anak Inggeris.⁵⁹

Kedua,

[P]enyerahan semasa Pengiran Muda Hashim itu bukan-nya sahaja dilakukan dengan kemahuan penduduk2 Sarawak sendiri, tetapi ia-lah juga kerana penyerahan itu mempunyai sharat2 yang memuaskan hati raayat sedang kemerdekaan Nagara mereka kekal terpelihara.⁶⁰

Menurut MELATI SARAWAK lagi, James Brooke mengakui bahawa Sarawak "dipunyai oleh orang2 Melayu Sarawak, Dayak Laut, Dayak Darat, Orang Kayan, Melanau dan Murut". Ini menunjukkan "hak kepunyaan dan ketuanan Sarawak dalam tangan raayat Sarawak" diakui oleh James Brooke. Tetapi, Vyner Brooke menafikannya. Seterusnya, MELAYU SARAWAK mengimbau peringatan Charles

Brooke yang menuntut bumiputera berhati-hati dengan tipu muslihat penjajah dan bahaya penjajahan. Charles Brooke dipetik sebagai berkata :

Hendaklah kamu berjaga2 diri jangan terpedaya oleh perkataan2 yang lemak manis dan lemah lembut kerana hendak meluchutkan hak2 kamu iaitu tanah tempat tumpah darah kamu sendiri. Tanah itu ialah hak pesaka kamu iaitu daging darah kamu. Harta pesaka ta' boleh kamu hilangkan kerana ta' ada wang buat menebusnya....⁶¹

Walaupun isu penyerahan diperkatakan secara meluas oleh *US*, bukan semua rakyat memahami kesan penyerahan Sarawak. Ia menyebabkan timbulnya persoalan :

Apa bedzanya Perentahan [British] sekarang dengan Perentahan Brooke?

Bukankah Orang2 Puteh itu juga memerentah kita?

Kalau Orang2 Puteh itu jua memerentah kita, apa guna kita bodoh menentangnya?⁶²

Sebagai menjawab persoalan ini, Ikhwan Zaini menggariskan empat perbezaan utama antara pemerintahan Brooke dan penjajahan British. Ia bertujuan "memberi pertunjukan kapada saudara2 kita yang belum mengerti itu". Ikhwan Zaini menjelaskan :

PERENTAHAN BROOKE

1. RAJA: Kuasa Yang Tertinggi sekali bagi Sarawak ada pada Raja. Raja dilantekkan menurut Adat Resam Sarawak yang ter-Kandong dalam Perlembagaan Sarawak sendiri. Raja ialah pusat Kebesaran Raayat, kapada siapa raayat menumpah Taat Setianya.

PERENTAHAN COLONY

1. GOVERNOR: Beliau choma sebagai Wakil Kerajaan British yang dilantek bukan oleh Raayat Sarawak tetapi oleh British sendiri untuk memerentah mereka. Kuasa yang tertinggi sekali tidak ada pada Governor. Pusat untuk Taat Setia Raayat ialah Duli Yang Maha Mulia Baginda King menurut Perlembagaan British.

2. CONTROL: Sarawak dicontrol oleh Kerajaan Sarawak sendiri yang duduk di-Ibu Negeri Sarawak, Kuching, dari mana datangnya Segala titah perentah untuk saluroh Sarawak.

3. TARAF: Sarawak mempunyai Taraf yang Merdeka dibawah Naongan British.

4. KEBANGSAAN: Raayat Sarawak mempunyai Kebangsaan nya sendiri ya'ni [Bukan] Kebangsaan atau Raayat Anak Jajahan Taalok British.⁶³

2. CONTROL: Sarawak dicontrol oleh Colonial Office di-London, 8,000 batu jauhnya dari Sarawak, menerusi Pesurohjaya Agong dan Governor. Segala titah perentah yang penting datangnya dari Colonial Office

3. TARAF: Sarawak mempunyai Taraf Tanah Jajahan Taalok British.

4. KEBANGSAAN: Raayat Sarawak menjadi Raayat British oleh Penaalokan Sarawak.

Penjelasan ini bukan sekadar menunjukkan Ikhwan Zaini dapat memahami kesan penyerahan Sarawak, malah ia dapat menghuraikan perbezaan antara pemerintahan Brooke dengan British. Tetapi, pemimpin Melayu⁶⁴ yang menyokong penyerahan dikatakan pura-pura tidak memahaminya dengan tujuan mempengaruhi orang lain pula. Ikhwan Zaini mengingatkan :

[B]ahwa Siasah Negara kita ini tidak sama sekali berarti meningkat katas [maju] menurut aliran zaman, malahan artinya mundor dan balek kapada tarafnya terdahulu dari tahun 1841 iaitu lebih satu ratus tahun dahulu. Dari sekarang tidak-kah saudara2 itu [golongan pro penyerahan] sedar lagi? Lebih jauh lagi bahwa tidakkah bangsa kita berperasaan malu dan hina ditengah2 khalayak warga negara yang lain2 dimuka bumi ini?⁶⁵

Kritikan yang tersiar dalam *US*, mendapat reaksi daripada *Pedoman Raayat*.⁶⁶ *Pedoman Raayat* menegaskan British merupakan pemerintah yang adil. Keadilan British terbukti dalam proses penyerahan Sarawak apabila pengundian diadakan

di Majlis Negri. Keputusan Majlis Negri, bagi *Pedoman Raayat* adalah adil kepada semua pihak. *Pedoman Raayat* menyatakan :

Telah tersiar di-ruangan surat khabar tempatan yang bertentangan [*Utusan Sarawak*] iaitu Kerajaan British sebenarnya mengekot hawa nafsu-nya, itu berarti Pemerintahan itu [British] tidak mengandungi keadilan. Mengapa pula Kerajaan ini mengadakan undi baharu dimasa perjumpaan Council Negri pada tahun 1946 di-mana ada beberapa orang tertentu menchobakan mengambil keputusan majlis itu buat mengesahkan serahan negeri? Kerajaan ini telah minta supaya perkara ini di-bakhaskan dan diberi peluang kepada ahli2 meshuarat mengundi. Dengan yang tersebut, ia berpegang kepada keadilan. Lagi pun, Yang Maha Mulia Tuan Muda [Bertram Brooke] telah diberi peluang berpidato di-majlis tersebut sunggohpun ia bukan saorang ahli majlis itu.⁶⁷

Ikhwan Zaini tidak berpuas hati dengan bidasan *Pedoman Raayat*. Beliau menegaskan “ Adil atau tidak dan menurut hawa nafsu atau tidak sesuatu perbuatan itu adalah bergantong kepada chara2 bagaimana perbuatan itu dijalankan”. Dalam konteks penyerahan Sarawak pula, “adil atau tidaknya [bukan] bergantong kepada ma’ana penyerahan itu telah disah oleh Council Negri” dan Bertram Brooke “telah diberi peluang berpidato di-majlis tersebut”, tetapi asas keadilannya “bergantong kepada chara2 bagaimana pengesahan dari Council Negri itu telah didapati”.⁶⁸ Baginya, bantahan majoriti wakil bumiputera dalam Majlis Negri, ugutan dan rasuah yang digunakan oleh pihak kolonial British jelas menunjukkan ketidakadilan dalam proses penyerahan Sarawak. Ketidakadilan British semakin terserah kerana keengganannya menyiasat segala “jalan yang tidak berperatoran” sama ada setelah atau sebelum menerima penyerahan Sarawak.⁶⁹

Tuntutan golongan anti penyerahan agar kemerdekaan tanah air dan pemerintahan Brooke dikembalikan turut dibidas oleh *Pedoman Raayat*. Ia mengkritik pemerintahan Brooke yang dikatakan autokratik. Pemerintahan Brooke hanya “dilengkapkan oleh sagolongan kecil manusia yang berkemahuan memerintah sendiri”. *Pedoman Raayat* juga menyifatkan pemerintahan Brooke mengeneplikan kepentingan rakyat dan lebih mengutamakan kepentingan golongan pemerintah sahaja. Ini berbeza dengan pemerintahan British yang

dikatakan lebih mengutamakan kepentingan rakyat. Namun, dakwaan ini juga disanggah oleh Ikhwan Zaini :

Tetapi adakah perentahan Brooke itu maseh memakai kuasa tunggal (autocracy) sesudah dzahirnya Perlembagaan tahun 1941. Jawabnya, tentu sekali tidak. Bahkan isi Perlembagaan itu maseh lagi digunakan oleh Kerajaan yang ada sekarang. Tuan Pengarang itu [*Pedoman Raayat*] sepertutnya tahu hal ini. Berkenaan dengan dua macham chara pemerintahan ini, raayat boleh berkata bahwa perentahan Brooke itu adalah dipadankan untuk raayat dan kebolehan raayat dan sebaleknya ditentang perentahan Jajahan Taalok, adakah raayat itu dipadankan untuknya?⁷⁰

Jika dilihat kepada 16 buah pertubuhan anti penyerahan di seluruh negeri, jelas sokongan terhadap perjuangan anti anti penyerahan lebih meluas berbanding pihak pro penyerahan. Mereka hanya diwakili oleh Persatuan Melayu Muda (PMM) dan Persatuan Iban (PI).⁷¹ Ini menimbulkan kecemburuan golongan pro penyerahan. Lebih-lebih lagi apabila menyedari mereka gagal memujuk golongan anti penyerahan agar berpaling tадah. Satu lagi taktik yang digunakan ialah memperkecil-kecilkan perjuangan anti penyerahan dengan mendakwa kononnya "choma sabilangan yang kecil" daripada rakyat yang menentang penyerahan. Untuk mematahkan semangat golongan anti penyerahan, perjuangan mereka juga dimomokkan ibarat "anjing menyalak gunong". Suara sumbang seperti ini diselar oleh BUMIPUTERA SARAWAK⁷² :

Perkataan siapakah ini? Jawabnya ialah perkataan yang selalu dimegah2kan oleh pehak yang mempunyai kuatkuasa dan bertanggongjawab untuk merendah dan menghinakan suatu pehak yang lain, sunggohpun kebenaran itu ada pada pehak yang dihinakan itu [golongan anti penyerahan].

Ejekkan2 yang semacham ini memang biasanya dikenakan kapada orang2 Melayu dan lain2 bumiputera Sarawak yang tidak mahu tundok kapada perbuatan yang berlawanan dengan dasar democracy dan kesedaran siasah dalam kurun yang ke-20 ini. Tetapi mereka itu tidaklah berkecil hati dan lemah semangat mendengar perkataan yang demikian.⁷³

BUMIPUTERA SARAWAK menyifatkan dakwaan tersebut dusta. Golongan anti penyerahan tidak perlu terpengaruh dan gentar menentang penjajahan British. Beliau yakin perjuangan menuntut kemerdekaan tanah air akan berjaya kerana ia berasaskan kebenaran. BUMIPUTERA SARAWAK menegaskan :

[B]ahwa bangsa kita bukanlah suatu bangsa yang kecil, dan bukanlah juga kita "choma sebilangan yang kecil" atau sebagai "anjing yang menyalak gunong". Ejekkan2 ini adalah mendapat perhatian yang berat dari segala penjuru di sekeliling kita. Akhirnya gunong itu akan hancur lebur dan menjadi padang yang rata yang boleh jadi tenggelam dalam perut laut dengan sendirinya dengan tak osah disalak lagi. Lihatlah gunong berapi.⁷⁴

Seterusnya, BUMIPUTERA SARAWAK menyelar British dengan sinis:

Demikianlah adanya manusia yang takbor dan sombong didunia ini dengan bermegah2 akan kuatkuasa dan pengatahuannya untuk menjalan putar belit dan tipu muslihat bagi merampaskan hak2 orang lain, supaya mereka mendapat keuntungan dan kebesaran dirinya. Inilah suatu rachun yang amat bisa yang boleh merachunkan diri mereka sendiri. Beberapa empire yang besar telah terhapus di dunia ini kerananya.⁷⁵

Sebagai membantah Hari Penyerahan pada 1 Julai 1946, PKMS mengadakan demonstrasi di Kuching pada 1 Julai 1949. Demonstrasi ini juga diadakan di seluruh Sarawak bersama 15 buah pertubuhan anti penyerahan. Abang Haji Zaini,⁷⁶ Presiden PKMS yang menyelar British sebagai "penghisap darah"⁷⁷ turut menyifatkan hari penyerahan sebagai "hari haram". Ini kerana "hari inilah negara Sarawak yang merdeka itu telah di-ubah taraf-nya menjadi Crown Colony".⁷⁸

Di Sibu, PPM mengadakan demonstrasi dengan "perarakan mengelilingi kampong2 dan pasar dengan membawa poster2 anti-cession dan bendera2 Kebangsaan Sarawak". Ia adalah demonstrasi kali ketiga sejak 1947. Awang Rambli,⁷⁹ Setiausaha Agung PPM menyifatkan Hari Penyerahan sebagai "hari perkabongan". Dalam satu kenyataan rasminya kepada US, Awang Rambli juga mempersoalkan elauan yang diberikan oleh Vyner Brooke kepada pemimpin Melayu :

Wang \$10,000 diberi kapada tiap2 Datu yang ada membuboh tandatangan2 diatas surat2 perjanjian didalam Darulkurnia pada 6 January 1946 itu memang patut dikata wang suap, dari kerana Tuan MacBryan itu tidak akan mengeluar wang itu jika tidak ada sebabnya. Jika wang itu diberi kapada Datu2 sebagai wang bantuan kerana kesusahan di-dalam masa Perentah Jepon, kenapa Datu2 yang dipesisir [seperti di Sibu] tidak diberi?⁸⁰

KRITIK pula menyeru pejuang anti penyerahan agar berpegang teguh kepada prinsip "Yang hak itu akan timbol dan yang batil itu akan hpus dan tidak akan kembali lagi". Kepada golongan pro penyerahan pula, KRITIK menggesa mereka menginsafi kesilapan masa lalu. Seterusnya, KRITIK menegaskan :

[T]iadalah dapat kita berpandu dengan apa2 yang sudah lapok itu atau pun choma menjadi pak turut [kepada British] sahaja, melainkan kita mesti berpandu dengan kebenaran dan mesti menggunakan akal fikiran supaya kita jangan ketinggalan dalam perjuangan hidup sebagai manusia yang sebenarnya, dan segala2 yang bodoh dan karut itu mesti kita basmikan dengan seberapa segeranya.⁸¹

Ikhwan Zaini menegaskan matlamat utama perjuangan anti penyerahan ialah mendapatkan semula "kemerdekaan bangsa dan nosa dengan memulehkan Pemerentahan Brooke dibawah pimpinan saorang Raja yang mereka itu pilehkan sendiri". Beliau juga menegaskan kebangkitan perjuangan anti penyerahan "tiadalah bersangkut paut dengan atau di-pengarohi oleh sebarang puncha asing". Ia merupakan "pergerakan Sarawak tolen yang bersesuai dengan democracy dan kechenderongan siasah di-zaman sekarang".⁸² Sikap British yang tidak mempedulikan tuntutan rakyat amat mengecewakan Ikhwan Zaini. Lantaran itu, Ikhwan Zaini mempersoalkan :

Jikalau Kerajaan British tidak mengenali suara mereka itu dengan menerusi segala pertubuhan2 dan persekutuan2 mereka, dia [British] mesti memberi penjelasan2 bahwa dengan alasan suara raayat yang mana penyerahan itu di-terima oleh-nya.⁸³

Semenjak Sarawak dijadikan tanah jajahan British pada 1 Julai 1946, pelbagai tekanan dikenakan oleh British untuk menyekat gerakan anti penyerahan.

Antaranya penguatkuasaan Pekeliling No. 9/1946, kempen pro penyerahan dan ancaman kepada golongan anti penyerahan. Anak-anak golongan anti penyerahan tidak dibenarkan bersekolah di sekolah kerajaan. Mereka juga tidak akan diterima bekerja dengan kerajaan.⁸⁴ Ia mendorong Ikhwan Zaini mengingatkan British agar jangan bertindak keterlaluan sehingga mewujudkan pertumpahan darah di Sarawak. Ikhwan Zaini menegaskan rakyat Sarawak tidak mahu hak dan kebebasan mereka “di-ikatkan dengan rantai belenggu besi”. Tindakan kekerasan pula akan menyebabkan rakyat bertindak lebih keras juga terhadap British. Kepada Ikhwan Zaini, kekerasan yang digunakan hanya “mendatangkan kesan2 yang burok yang tidak dapat hilang bekas2nya berzaman2 kahadapan”. Akibatnya, “tidak ada keuntungan melainkan kerugian sahaja akan didapati daripadanya”.

Lantaran itu, Ikhwan Zaini mengingatkan :

Zaman memperhambakan manusia itu telah menjadi zaman yang sudah lampau, dan tidak mempunyai tempat lagi di-zaman tamaddun sekarang. Sebarang langkah yang menghidupkan semula fikiran atau fahaman yang sudah lapok itu akan menerima pertentangan yang sekeras2 dan sehebat2nya.⁸⁵

Akibat kedegilan British mempertahankan dasar penjajahannya, MELATI SARAWAK menyifatkan Sarawak sedang menghadapi “penyakit penyerahan” yang tidak akan dapat diselesaikan dengan “ikhtiar dan rondengan hendak memberhentikan bantahan raayat jelata terhadap penyerahan Negara mereka”. Ini kerana ia “tidak sesuai dengan kemahuan mereka dan tidak betul dengan obatnya”. Hanya dengan satu cara iaitu “memulangkan semula kemerdekaan Negara dan Takhta Kerajaan mereka yang turun menurun itu dibawah pimpinan Kelurga Brooke” agar “sejarah keadilan-nya [British] yang termashor itu tiada terjejas” dan “penyakit Penyerahan yang jangkit menjangkit diseluroh Sarawak itu akan terhapus”.⁸⁶

MELATI SARAWAK juga terkilan dengan nasib dan masa depan bumiputera Sarawak. Mereka kehilangan hak milik terhadap tanah air. Taraf kemerdekaan negeri dihapuskan. Mereka menjadi rakyat jajahan British. Ia diluahkan oleh MELATI SARAWAK dengan berkata :

Dengan chara penyerahan yang demikian itu adalah hak kepunyaan dan ketuanan yang dahulunya ada dalam tangan orang Melayu sekarang semuanya habis terserah, sedang kemerdekaan Negara mereka terhapus,

bumi Sarawak bersalin menjadi sabuah Tanah Jajahan British, bahkan kulit mereka yang terkenal dengan warna hitam manis itu pun bersalin menjadi kulit raayat British juga.⁸⁷

Untuk menebus taraf kemerdekaan Sarawak, MELATI SARAWAK menyeru :

Wahai raayat jelata Sarawak !!! Bersatu padu yang sabenar2nya itu adalah lebuh berkuasa pengarohnya daripada wang. Sunggohpun kita tiada mempunyai wang buat menebuskan kembali kemerdekaan dan hak2 kita, tetapi kita tetap bersatu padu menentang penyerahan dengan berpandu kepada undang2. Dengan perpaduan kita yang semakin tahun semakin berjalan terus menerus itu akhirnya dapatlah kita sampai dengan selamatnya ka-pintu gerbang keadilan Kerajaan British.⁸⁸

Bagi mengubati “penyakit penyerahan” seperti yang dinyatakan oleh MELATI SARAWAK, Barisan Pemuda Sarawak (BPS)⁸⁹ mencadangkan supaya undian suara dijalankan di Sarawak. Ia turut diajukan kepada Anthony Brooke di Singapura oleh Abang Kassim Taha,⁹⁰ Presiden BPS. Beliau mengadakan sidang akhbar dengan *Utusan Melayu*⁹¹ dan ia disiarkan dalam *Utusan Melayu* pada 11 Mac 1949. Cadangan ini mendapat reaksi langsung daripada Ikhwan Zaini. Pada dasarnya, Ikhwan Zaini menyokong cadangan tersebut kerana ia “sungguh bagus dan democratic”. Menurut Ikhwan Zaini, British tidak akan bersetuju dengan cadangan BPS kerana “takut tembelang-nya terbuka”. Ikhwan Zaini menggesa BPS mengkaji semula cadangan itu atas tiga alasan. Pertama, British akan melakukan “helah dan tipu daya buat mengukoh pendiriannya [penjajahan]” ketika undian suara dilaksanakan. Kedua, wakil yang dilantik oleh Pejabat Tanah Jajahan untuk menguruskan undian suara kelak tidak boleh dipercayai kerana “raayat Sarawak tahu datangnya penjajahan British itu dari Colonial Office juga”. Ketiga, “kebanyakannya daripada raayat Sarawak, terutama sekali yang buta huruf belum tahu membeda di antara Parentahan Colony dan Parentahan Brooke”. Mereka juga mudah dipengaruhi oleh British melalui propaganda “memberi pelajaran tinggi, memperbaiki kehidupan dan masharakat, tidak mengubah adat lama, memberi pangkat tinggi” malah “senang dikelirukan dengan sebotol tuak dan setahil temakau”.⁹²

Hasil kritikan Ikhwan Zaini, BPS sedar kelemahan cadangannya. Ini menyebabkan BPS membatalkan hasratnya mengadakan undian suara di Sarawak.

Tidak ada reaksi daripada BPS untuk mempertahankan cadangannya. Ikhwan Zaini berjaya menghidu kelemahannya terlebih dahulu.

PENJAJAHAN DAN KEMERDEKAAN SARAWAK

Pada dasarnya, terdapat tiga faktor utama yang mendasari tentang tentang terhadap penjajahan British. Menurut Ikhwan Zaini, ia merupakan atas "keperchayaan dan fikiran" yang "mustahil dapat di-hapus atau di-buang". Pertama, penjajahan British jelas bertentangan dengan Piagam Atlantik. Piagam Atlantik merupakan permuafakatan antarabangsa untuk memelihara keamanan dunia dengan menghapuskan fahaman imperialisme dan kolonialisme selepas Perang Dunia Ke-II.⁹³ Ia ditandatangani pada 14 Ogos 1941 antara Presiden Amerika Syarikat, Roosevelt dan Perdana Menteri Britain, Churchill. Ikhwan Zaini menegaskan berdasarkan proklamasi Piagam Atlantik, jelas menunjukkan British mencabulinya. Pendirian ini dinyatakan oleh Ikhwan Zaini dalam penegasannya :

Tidak-kah penjajahan British akan Sarawak itu berarti menchabol Atlantic Charter itu? Jika Atlantic Charter ialah kata muafakat diantara bangsa2 untuk memelihara keamanan dunia, dan jika perbuatan British terhadap Sarawak itu berarti menchabol Ikrar itu, maka tidak-kah berarti juga Britain menjemput penchabolan keamanan itu?⁹⁴

Kedua, penjajahan Sarawak bertentangan dengan Pengisytiharan Hak Asasi Manusia. Ia diluluskan oleh Pertubuhan Bangsa-Bangsa Bersatu (PBB) pada 10 Oktober 1948. British mempersetujui pengisytiharan itu demi menjamin keamanan dunia. Pengisytiharan Hak Asasi Manusia menjadi satu lagi aset penting kepada Ikhwan Zaini membidas British. Baginya, ia "mestilah dihormati dan dijalankan oleh segala bangsa dalam dunia ini" dan setiap warga dunia wajar "mengetahui segala Hak Kemanusiaan yang mesti ada untoknya". Sebaliknya, bukan dicabuli "dengan bermacham2 daleh dan topeng" yang turut mencemari "asas kebebasan, keadilan dan keamanan" seperti yang diperlakukan oleh British terhadap Sarawak. Ini mengheret Ikhwan Zaini mengecam British sebagai "bangsa yang hendak menaaloki dunia ini dan yang maseh menghidupkan nafsu penjajahan".⁹⁵

Ketiga, penjajahan Sarawak bertentangan dengan dasar dekolonialisasinya selepas Perang Dunia Ke-II. British, dalam usaha mengikis imejnya sebagai kuasa kolonial, memerdekaan India, Burma, Pakistan dan Sri Lanka. Pada masa yang sama, British menjajah Sarawak. Ia disifatkan oleh Ikhwan Zaini sebagai "policy yang tidak enak" yang menjelaskan "mutu statementship British" dan menyebabkan "kechelaan yang bukan kecil pada mata democracy".⁹⁶ Bagi Ikhwan Zaini, untuk membersihkan imej British yang tercemar akibat menjajah Sarawak, British "mesti memperbaikinya bersesuai dengan kemahuan dan perasaan raayat2 yang sebenarnya". Ikhwan Zaini mengecam polisi penjajahan British dengan menegaskan ia "lebih buruk dari segala2nya" khususnya jika dilihat dalam konteks "democracy dan kechenderongan siasah" pasca Perang Dunia Ke-II. Ia juga disifatkannya "policy penjajah dan policy membuta tuli" malah "tidak layak dan tidak sesuai dilakukan oleh sebuah Kerajaan Dunia [British]". Malah, Penjajahan British wajar ditentang kerana rakyat Sarawak tidak pernah "berkehendak menjemput policy penjajahan British itu datang ka-Sarawak".⁹⁷

Ikhwan Zaini berpendapat kekayaan hasil bumi juga menyebabkan British menjajah Sarawak. British merupakan negara yang banyak berhutang dengan Amerika semasa Perang Dunia Ke-II. Ia menyebabkan Sarawak yang "dahulu-nya di-naongi" tetapi "sekarang di-jajahi dan di-kuasai terus" oleh British. Masalah hutang dengan Amerika Syarikat dan kepentingan ekonomi-politik British, menyebabkan "British ta' mahu melepas Sarawak".⁹⁸ Ini mendorong Ikhwan Zaini menyifatkan penjajahan Sarawak sebagai "perbuatan yang buruk, perbuatan yang tidak sama sekali bersesuai dengan kechenderongan siasah modern, dan perbuatan yang tidak mempunyai tempat dizaman kebangkitan dan kesedaran Asia".⁹⁹

Kebangkitan perjuangan menentang penjajahan di Asia seperti Indonesia, Filipina, Burma dan India menjadi pendorong bagi pejuang anti penyerahan. Ikhwan Zaini menyifatkan gerakan menentang penjajahan sebagai "hasil dari buah perjuangan dan pengurusan yang bukan sadikit dari raayat-nya yang insaf dan sedar". Beliau turut menegaskan rakyat yang menentang penjajahan sebenarnya "raayat yang tidak ingin lagi di-perbudak, di-tindas dan di-hinakan". Ini menyebabkan Mereka bangkit "membebaskan diri mereka daripada belenggu penjajahan asing".¹⁰⁰

Ikhwan Zaini mendesak British "menyelidiki semula segala perbuatannya" menjajah Sarawak. Ini kerana "policy [penjajahan] yang dikotok oleh dunia

itu" tidak akan dapat hidup "diantara semua bangsa yang bermusoh dengan imperialism".¹⁰¹ Baginya, cita-cita pejuang anti penyerahan menuntut "kemerdekaan Bangsa dan Nusa yang di-perentah oleh Keluarga Brooke di-bawah naongan British" bukanlah "suatu permintaan yang melampau, dan tidak-lah juga dia berlawanan dengan Democracy dan keadaan dunia di-zaman sekarang". Ikhwan Zaini menegaskan "ini-lah sebenar2nya chita2 National Sarawak", yang tidak "merugikan kedua2 belah pehak [British dan rakyat Sarawak]" dan "chita2 yang bersesuai dengan hak perikemanusiaan dan perubahan dunia di-zaman sekarang, khasnya di-Tenggara Asia ini dan aam-nya di-Asia".¹⁰²

Bagi Ikhwan Zaini, Sarawak "menerima nasib yang sa-habis malang sa-kali di-dalam dunia ini" kerana British mengamalkan dasar "penjajahan yang berfaham kuno" dan perbuatan terkutuk persis "dunia zaman jahiliyah". British juga disifatkannya sebagai imperialis seperti Korea Utara, Belanda dan Soviet Union. Ia bertentangan dengan "dunia yang telah berada di-dalam zaman modern dan bertamaddun". Kepada Ikhwan Zaini, sekiranya "adat menjajah suatu negeri dan adat memperhambakan sesama manusia maseh dilakukan juga", ini bererti "adat kuno dan lapok itu maseh dipelehra" oleh British. Oleh itu, British tidak berhak mendakwa "penjajahan itu telah mati".¹⁰³

Ikhwan Zaini menegaskan penjajahan tanah airnya "menjatoh meroah dan kehormatan bangsa Sarawak". Ia mengakibatkan rakyat Sarawak terus "berteriak dan meronta dari genggaman kuasa2 penjajah" dan bangkit memperjuangkan kemerdekaan dengan "membasmi nafsu penjajahan yang sudah lapok itu". Seterusnya, Ikhwan Zaini mempersoalkan :

[A]pa pula-nya Sarawak merdeka sa-ratus tahun ini telah di-jajah selepas Perang Dunia Yang Ke-2? Adakah British bermegah dengan Sarawak sebagai 'British Newest Colony?' Nama ini tidak-lah jadi kemegahan dalam Kurun Yang Ke-20 sekarang.

Orang boleh bertanya sekarang: "DI-MANA KITA?" Raayat Sarawak sendiri boleh menjawabnya dengan senang. Mereka itu maseh lagi menentang dan akan terus menentang perubahan siasah [penjajahan] Sarawak yang tidak dikehendaki mereka.¹⁰⁴

KRITIK mengecam British kerana sikap hipokritnya. British melaungkan demokrasi, hak asasi dan anti imperialism. Namun, Sarawak dijadikan pula

sebagai mangsa penjajahannya. Ia menunjukkan British merupakan kuasa penjajah yang “bersenyap2 melakukan penchabolan-nya terhadap negeri2 kecil yang merdeka dan lemah”. Untuk menutup imejnya sebagai penjajah, British menggunakan alasan kononnya “hendak melatehkan raayat negeri berkerajaan sendiri”, memperbaiki kehidupan rakyat, membawa kemajuan dan melindungi keselamatan negeri. Ia merupakan “propaganda khabar2 angin yang boleh mendarat sukachita dan shukur” terhadap rakyat Sarawak yang “hendak dijadikan mangsanya itu”.¹⁰⁵

British, sebagai “kaum yang pandai pintar” itu terus mengekalkan penjajahannya meskipun ia “berlawanan dengan kemahuan rakyat yang sejati – ingin hendak mengechapkan nikmat, maju, bebas, ma’amor, sejahtera, aman dan damai dalam suasana yang merdeka”. KRITIK menegaskan “raayat memang tidak puas hati di atas policy penjajah yang di-paksakan ka-atas mereka [raayat Sarawak]”. Malah, mereka menyedari penjajahan menyebabkan “kebanyakan buah [keputusan] yang di-kehendaki itu di-bulatkan oleh penjajah sa-bagai memenohi kemahuan diri sendiri sahaja”. Ini bererti hak dan kedaulatan rakyat dirampas oleh penjajah British.¹⁰⁶

British pula berusaha mengikis imejnya sebagai penjajah seperti yang dapat dilihat menerusi pernyataan Woodow Wyatt, Ahli Parlimen Britain dari Parti Buruh. Beliau menyatakan kononnya, “Imperialism mati” dan “Imperialism sudah lenyap”. Pernyataan ini dibidas oleh KRITIK kerana ia bertujuan mengaburi mata rakyat. Sambil mengecam Woodow Wyat, KRITIK berkata :

[A]pakah dia ta’ tahu atau pura2 ta’ tahu perkara yang sudah dilakukan Kerajaan British di-Sarawak meski pun Sarawak dekat benar dengan Singapura tempat dia mengeluarkan chakap. Ta’ kah British sudah menjajah Sarawak? Bukan-kah policy yang dipakai British itu policy imperialist? Jika sunggoh Tuan Wyatt ta’ tahu, biarlah raayat Sarawak memberi tahu.¹⁰⁷

KRITIK juga menyifatkan tindakan British menjajah Sarawak sama seperti “Hitler dan Nazinya” dan “Mussolini dengan Facistnya [yang] telah mengancham kebebasan dan democracy”. KRITIK mengingatkan British agar mengambil pengajaran daripada keangkuhan Jerman dan Itali dalam Perang Dunia Ke-II yang akhirnya “meninggal suatu riwayat yang buruk”. Ini menyebabkan KRITIK menyelar British dengan berkata :

Ada-kah sesiapa lagi hendak mengambil tempatnya atau menurut jejak langkahnya ?¹⁰⁸

KRITIK menegaskan “tiap2 penchabolan keamanan itu mesti ditentang dan mesti dihapuskan”. Beliau menggesa agar rakyat yang “berkehendak kapada keamanan, kesejahteraan dan kesentosaan di-dunia ini” hendaklah “menyifatkan tidak ada tempat untuk penchabolannya dan tidak ada tempat untuk sebarang tindakan dan policy yang boleh menanam atau menjemput penchabolan itu”. Tegasnya lagi, “hormat menghormati antara bangsa2 mesti dipelehabra, dan hak satu2 bangsa itu jangan sama sekali dichabol dengan apa saja tipu muslihat juu pun”. Oleh itu, KRITIK mendesak British agar “mensesuaikan diri-nya dengan perubahan di-Sarawak khas-nya”.¹⁰⁹

Tindakan British memperkecil-kecilkan kemampuan Brooke, mendorong KRITIK membidasnya. British, melalui Penyata Rasmi Tahunan 1949 mendakwa “perkhidmatan2 [masyarakat] itu [zaman Brooke] maseh jauh kebawah”. British akan “memperbaiki perkhidmatan2 masharakat [secara] perlahan2”. KRITIK tidak menafikan hasrat dan jaminan itu. Tetapi, pemerintahan Brooke lebih dialu-alukan oleh bumiputera berbanding British. British sanggup mengenepikan kebijakan rakyat dengan mengenakan pelbagai cukai dan lesen baru untuk kepentingannya sehingga menyebabkan “raayat yang miskin dan papa mesti diperah” atas alasan “pakai improvement itu improvement ini dan development itu development ini”.¹¹⁰

KRITIK turut menyelar kedegilan British mempertahankan “Treaty Mac Bryan” walaupun “Treaty MacMichael di-Malaya sudah punah ranah”. KRITIK sedar ia menunjukkan British “memperkuatkan policy penjajahnya di-Sarawak dengan bermacham2 jalan”. Bagi mencapai matlamat penjajahnya, British sanggup melakukan apa sahaja walaupun “berdasar atas perbuatan2 yang haram” dan dibenci oleh rakyat. Baginya, “undang2 dan masa akan menghukumkan [British] dengan keadilan” dan “tiap2 kedegilan itu akan terhapus dengan mereka2 yang degil sendiri”.¹¹¹

Kritikan terhadap British seperti yang tersiar dalam *US*, turut mendapat reaksi DAHMAN.¹¹² Perasaan bencinya terhadap penjajahan British diungkapkannya dengan nada yang begitu emotif :

Perbuatan mencheroboh, merampus, tipu muslihat itu dari pandangan kacha mata manusia yang bertamaddun adalah suatu perbuatan yang

keji dan hina. Tetapi perbuatan baginilah yang dilakukan oleh orang2 yang mengaku bertamaddun serta berdasar demokrasi konon.

Dasar Colonialisme dan Imperialisme sapatutnya sudah berkubur bersama2 dengan Fascisme dan Nazisme tetapi faham2 ini maseh dilanchar lagi oleh pemerintah yang mengaku berdemokrat.

Dengan menepikan segala ikrar tentang hak2 kemanusiaan, suatu puak yang mengambil sempena berlindong dibawah kata2 "DEMOKRASI" mereka terus menjalankan rul-nya [*rule*], menyusun chara2 penjajah menindeh umat yang lemah dengan kekuatan politic [sic] penjajah dan menjajah, ada yang sampai mempergunakan kekuatan senjata.¹¹³

DAHMAN juga mengutuk dasar imperialisme British dengan tajam sekali :

Dalam susunan zaman tamaddun, zaman demokrasi yang dipuja2 itu wajiblah faham2 yang chela itu [penjajahan] dibasmikan dengan sagiat2nya, susunilah tenaga baru, aliran baru untuk membela demokrasi yang tulin, juga membela hak yang sedang diperkasakan oleh satu umat yang tama' haluba itu.

Selagi kuku 'Colonialisme' dan 'Imperialisme' bermaharajalela dengan leluas-nya boleh-kah kita menegas bahwa yang lemah itu [bangsa yang dijajah] akan menduduki suatu taraf yang bergemilang kelak? Atau adakah suatu umat patut hanya dichap dengan chap anak jajahan?

Kita sebagai suatu manusia, suatu puak yang berhak hidup dengan bebas sudah tentu insaf akan chara penghidupan yang berchap dengan chap anak jajahan. Wahai pemuda2 bangsa ku insaf dan sedar-lah.¹¹⁴

Bagi Ikhwan Zaini, era selepas Perang Dunia Ke-II memperlihatkan "chahaya kebebasan dan Democracy itu telah memanchar semula". Malangnya, ia diceroboh oleh imperialis seperti British. Ini menyebabkan bumiputera Sarawak yang menyedari taraf kemerdekaan tanah air menyanggah penjajahan British. Sehingga penghujung 1949, British terus didesak menarik balik penjajahannya, tetapi ia tidak berganjak.¹¹⁵

Ikhwan Zaini juga mendesak British mengubah polisi penjajahannya kerana ia tidak “berdasar atas perasaan2 saling mengerti, ikhlas, hormat menghormati dan timbangrasa”.¹¹⁶ Ini menyebabkan Ikhwan Zaini menyifatkan “parentahan British di-Sarawak adalah berchorak “imperialistic” yang berlawan dengan dasar democracy”. Beliau juga mengcam British kerana “begitu lemah dan dzaiif pada menafikan segala tuduhan2 yang telah timbul dari perbuatan-nya mengambil Sarawak untuk dijadikan sabuah Tanah Jajahan Taaloknya” dan “tidak dapat bertanggong jawab atas perbuatan-nya [menjajah Sarawak]”.¹¹⁷

Ikhwan Zaini turut membidas British kerana tidak menghormati tuntutan dan hak rakyat Sarawak : “hak batang tuboh, hak bernegara, hak bersuara, hak berfikir”. Sikap membuta British terhadap penentangan rakyat, menyebabkan Ikhwan Zaini melabelkan British sebagai kuasa Barat yang tidak tunduk dengan keadilan dan tidak menghormati hak sesama manusia. Namun, Ikhwan Zaini berharap British membuktikan keadilannya dengan mengembalikan kemerdekaan Sarawak.¹¹⁸

Sehingga 1950, hampir lima tahun selepas Sarawak dijadikan tanah jajahan British mulai 1 Julai 1946, penyerahan Sarawak terus ditentang oleh pejuang anti penyerahan. Ia merupakan satu tamparan kepada British kerana perjuangan anti penyerahan juga bererti anti penjajahan British. Harapan British agar perjuangan anti penyerahan berkubur ditelan masa tidak berhasil. Malah, ia bertambah kuat dari semasa ke semasa. Isu penyerahan juga mengesani kehidupan rakyat. Masyarakat Melayu khususnya berpecah kepada golongan anti penyerahan dan pro penyerahan. Pemerintahan British pula terus mendapat tentangan dan tidak mendapat kerjasama daripada golongan anti penyerahan. Penikaman Duncan Steward pada 3 Disember 1949 merupakan garis pemisah dalam perjuangan anti penyerahan. Ia menandakan bermulanya kelumpuhan gerakan menuntut kemerdekaan tanah air.

KESIMPULAN

Pejuang anti penyerahan membidas British dengan berani, lantang dan tajam. Ia disuarakan menerusi *US* sebagai manifestasi semangat benci kepada penjajahan. Jika diperhalusi aspek pemikirannya, jelas pemikiran anti kolonial merupakan asas yang mendasari kebangkitan perjuangan anti penyerahan. Ia bukan semata-mata kerana kesetiaan kepada Brooke.¹¹⁹ Tuntutan pejuang anti

penyerahan agar pemerintahan Brooke dikekalkan hanyalah alasan bagi mengembalikan kemerdekaan Sarawak. Ia juga bertujuan mempercepatkan proses berkerajaan sendiri seperti yang termaktub dalam Perlembagaan 1941.¹²⁰

Terlebih penting dari kesetiaan terhadap Brooke ialah kefahaman yang jelas terhadap perjuangan menuntut kemerdekaan. Pertama, penentangan terhadap penyerahan Sarawak berpunca daripada tiga asas utama : Vyner Brooke melanggar sumpah pertabalan, wasiat Charles Brooke dan membelakangi hak anak negeri terhadap tanah airnya. Kedua, berlakunya sogokan dan ugutan terhadap ahli Majlis Negri sebelum pengundian dijalankan pada 15 Mei 1946. Ketiga, pemberian hak kepada ahli bukan bumiputera dalam Majlis Negri untuk memutuskan usul penyerahan. Kedua, penyanggahan terhadap penjajahan British yang disifatkan bertentangan dengan “undang², democracy dan siasah dunia”¹²¹ yang merangkumi Piagam Atlantik, Pengistiharan Hak Asasi Manusia dan gelombang dekolonialisasi pasca Perang Dunia Ke-II.

Selain menyedari implikasi penyerahan terhadap perubahan pemerintahan negeri, pejuang anti penyerahan juga menyedari kesan penjajahan terhadap tanah air. Kesemuanya ini merupakan rantaian akar-makar pemikiran pejuang anti penyerahan. Selain menjadi nadi perjuangan, ia juga merupakan asas ketahanan perjuangan anti penyerahan yang berlangsung hampir separuh dekad itu. Asas pemikiran inilah yang berperanan membentuk landasan perjuangan yang kukuh, sama ada dari segi semangat dan gerakannya.

Perjuangan dan pemikiran pejuang anti penyerahan juga dipengaruhi oleh perkembangan dekolonialisasi pasca Perang Dunia Ke-II. Ini dapat dikesani dari dua aspek. Pertama, perjuangan menentang penjajah di Tanah Melayu dan Indonesia dan kemerdekaan yang dicapai oleh Burma, India, Sri Lanka, Pakistan dan Filipina. Ia memperlihatkan sensitiviti pejuang anti penyerahan terhadap dekolonialisasi luar negeri. Kedua, pengisytiharan Piagam Atlantik dan Hak Asasi Manusia yang bertujuan menamatkan kegiatan kolonialisasi dan imperialisasi. Kedua-duanya merupakan asas yang digunakan oleh pejuang anti penyerahan menentang penjajahan British dan menuntut kemerdekaan tanah air.

Jika ditinjau semula asas pemikiran anti kolonial seperti yang dibincangkan, ia bukanlah perkara baru dalam konteks perkembangan pemikiran golongan terpelajar Melayu di Sarawak. Ia terpancar seawal 1930 lagi seperti yang diselitkan oleh Rakawi Yusuf¹²² menerusi *Fajar Sarawak*. Pejuang anti penyerahan merupakan pemancar semula pemikiran anti kolonial yang pernah

disisipkan oleh Rakawi Yusuf. Oleh itu, pemikiran anti kolonial yang mendasari perjuangan anti penyerahan, sebenarnya bertali arus dari era *Fajar Sarawak* lagi.

NOTA

- + Artikel ini diabadikan kepada pejuang kemerdekaan tanah air. Al-Fatihah.
- # Penulis merupakan Presiden Ikatan Kemajuan Anak Negeri Sarawak (IKHLAS), 1999-2003. Kini, berkhidmat sebagai tutor di Jabatan Sejarah, Universiti Melaya, 1999-2002.
- 1 Untuk perbincangan lanjut rujuk, R.H.W. Reece, *The Name of Brooke : The End of White Rajah Rule in Sarawak*, Oxford University Press, Kuala Lumpur, 1982. Sanib Said, *Malay Politics In Sarawak 1946-1966 : The Search for Unity and Political Ascendancy*, Oxford University Press, Singapore, 1985 dan "Anti Cession Movement : The Birth of Nationalism In Sarawak", Graduation Exercise, B.A., Jabatan Sejarah, Universiti Malaya, 1975/1976. Peter Yusof Heaton, "The Anti-Cession Movement In Sarawak", dalam *Malaysian Historical Society* (Sarawak Branch), Mac 1976, hlm. 58-71. Mohammad Hasbie Sulaiman, *Perjuangan Anti Cession Sarawak : Peranan Utama Persatuan Kebangsaan Melayu Sarawak*, Persatuan Kebangsaan Melayu Sarawak, Kuching, 1989. Liang Kim Bang, "Sarawak 1941-1957", Graduation Excercise, B.A., University of Singapore, 1964. Bujang Mohamad, "The Cession of Sarawak to Great Britain 1946", Graduation Exercise, B.A., University of Malaya, Singapore, 1960.
- 2 Ikhwan Zaini dilahirkan pada 17 Mei 1915 di Kampung Patingan, Kuching. Beliau mendapat pendidikan di Sekolah Melayu, Sekolah St. Thomas dan Victoria Bridge College di Singapura hingga lulus *Senior Cambridge*. Untuk keterangan lanjut, rujuk Dayang Naralam Abang Raini, "Ikhwan Zaini : Satu Kajian Tentang Perjuangan dan Pemikiran Politiknya", Latihan Ilmiah, B. A., Jabatan Sejarah, Universiti Malaya, 1996/1997.
- 3 Beliau lahir di Kuching pada 1889, berketurunan Minangkabau. Selain mengasaskan *Fajar Sarawak* 1930, dan pernah dilantik oleh Jepun sebagai pengarang akhbar *Khabar Harian Kuching*. Beliau juga merupakan pengasas PKMS (1939), Angkatan Semangat Anaknegeri (ASAS) dan *Utusan ASAS* (1947-1948). Akhbar terakhir yang turut diasasnya ialah *Utusan Sarawak* (1949). Beliau merupakan Setiausaha Agung PKMS dari 1949-1964. Lihat R.H.W. Reece, *The Name of Brooke*, hlm. 133.
- 4 *Utusan Sarawak*, 16 Februari 1949, hlm. 2. ASAS ditubuhkan oleh Ikhwan Zaini, Johari Anang dan Abdul Rahman Kassim. Ia bertujuannya menyebarluaskan perjuangan anti penyerahan dan menjelaskan isu penyerahan Sarawak kepada rakyat.
- 5 Antara tokoh yang turut sama mengasaskan *Utusan Sarawak* ialah Abang Haji Abdul Latif, Haji Gol Safah, Dolhan Haji Paris, Haji Adeng Mohsen, Dayang

- Nahriah Abang Haji Zaini, Abang Haji Arabi Abang Mohamad Rakawi dan Razali Haji Burrah Dayang Naralam Abang Rumi, "Ikhwan Zaini" hlm. 42.
- 6 US dicetak dalam huruf rumi. Ia dijual dengan harga 10 sen senaskhah dengan empat halaman bercetak. Tidak ada rekod tentang jumlah edarannya. US juga diedarkan ke Brunei, Tanah Melayu dan Indonesia. Terdapat berita dari Kuching, Sumanjang, Serian, Lundu, Bau, Sibu, Bintulu, Tatau dan Miri. Kebanyakannya tertumpu kepada berita kegiatan golongan anti penyerahan. Berita luar negeri pula meliputi perkembangan di Eropah, Amerika Syarikat, Afrika, Asia Barat, Asia Selatan, Asia Tenggara, Asia Timur Jauh dan Soviet Union.
- 7 *Utusan Sarawak*, 16 Januari 1949, hlm. 2.
- 8 *Ibid.*
- 9 *Ibid*
- 10 Vyner Brooke menggantikan Charles Brooke sebagai Raja Sarawak terakhir pada 2 Julai 1917. Rujuk A.M. Copper, *A Men of Sarawak*, Oxford University Press, Kuala Lumpur, 1968, hlm. 107-115.
- 11 Untuk perbincangan lanjut, rujuk R.H.W. Reece, *The Name of Brooke*, hlm. 163-198.
- 12 Datu Patinggi Abang Haji Abdillah anak kepada Datu Bandar Abang Mohd. Kassim. Beliau lahir pada 1862 dan pernah mengajar di Sekolah Abang Kassim, Kampung Jawa dan berkhidmat sebagai pegawai di Jabatan Tanah serta pengawas di Jabatan Pekerjaan Awam. Beliau dilantik sebagai Datu Muda pada 1921, Datu Bandar pada 1924 dan Datu Syahbandar pada 1928. Beliau dianugerahkan Datu Patinggi pada 1937. Rujuk Salam Ahmad, *Datu Patinggi Abang Haji Abdillah : Ketua dan Pemimpin Masyarakat Melayu Sarawak Pramerdeka*, Vicskill Sdn. Bhd., Sibu, 1995. Mohammad Hasbie Sulaiman, *Perjuangan Anti-Cession Sarawak*, hlm. 27-30. *Sarawak Tribune*, 28 September 1946, hlm. 2. *Sarawak Gazette*, 2 December 1946, hlm. 52.
- 13 PKMS diasaskan Abdul Rahman Kassim dan Johari Anang. Idea asalnya dipelopori oleh Rakawi Yusuf. PKMS didaftarkan pada 10 Oktober 1939. Selain menyatukan masyarakat Melayu, PKMS juga berperanan memajukan taraf ekonomi dan pendidikan. Presiden pertamanya ialah Datu Amar Abang Sulaiman Johari Anang dilantik sebagai Setiausaha Agung dan Abdul Rahman Kassim menyandang jawatan Naib Presiden. Vernon L. Porrit, *British Colonial Rule in Sarawak 1946-1963*, hlm 56-57. Mohammad Hasbie Sulaiman, *Perjuangan Anti-Cession Sarawak*, hlm. 24-25.
- 14 Gerard Truman Magill Mac Bryan dilantik sebagai Setiausaha Sulit Vyner Brooke pada Ogos 1930. Rujuk R.H.W. Reece, *The Name of Brooke*, hlm. 19-29. Mohammad Hasbie Sulaiman, *Perjuangan Anti-Cession Sarawak*, hlm. 68-71.

- 15 Beliau berkhidmat di Pejabat Tanah Jajahan pada 1947-1950. Dari 1950-1951, Rees berkhidmat di Pejabat Komanwel. Rujuk A.J Stockwell, *British Policy and Malay Politics During the Malayan Union Experiment 1942-1948*, The Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society, Monograph No. 8, Kuala Lumpur, 1979, hlm. 181.
- 16 Beliau dilantik mewakili Britain ke Persidangan Hubungan Pasifik di Kanada dan Amerika Syarikat pada 1946. Gammans fasih berbahasa Melayu dan merupakan wakil kerajaan British yang dilantik bersama-sama Rees untuk membuat tinjauan di Sarawak. Rujuk R.H.W. Reece, *The Name of Brooke*, hlm. 211-229.
- 17 Majlis Tertinggi ditubuhkan oleh James Brooke pada 27 Oktober 1855. Ia bertujuan membincangkan hal ehwal pentadbiran dan kebijakan rakyat. Sebelum ditubuhkan Majlis Negri, ia merupakan institusi tunggal penggubal undang-undang dan James Brooke merupakan pemerintah mutlak. Ia juga berperanan sebagai badan penasihat Raja Brooke. Untuk perbincangan lanjut, rujuk Sabihah Osman, "Penyertaan Orang Melayu-Islam Dalam Pentadbiran Sarawak dan Sabah Pada Adab Ke-19", dalam Rahmat Saripan (et. al.), *Masyarakat Melayu Abad Ke-19*, Dewan Bahasa dan Pustaka, Kuala Lumpur, 1991, hlm. 147-149. R.H.W. Reece, *The Name of Brooke*, hlm. 3-9.
- 18 Bertram Brooke, anak kedua Charles Brooke pernah dilantik sebagai Naib Pengurus dalam Majlis Tertinggi dan Majlis Negri. Setelah Charles Brooke meninggal dunia pada 1917, beliau dilantik sebagai Tuan Muda iaitu pewaris takhta selepas Vyner Brooke. Bertram juga menentang penyerahan Sarawak kepada British kerana penyerahan tersebut dibuat oleh Vyner Brooke tanpa berunding dan mendapat persetujuannya. R.H.W. Reece, *The Name of Brooke*, hlm.13-19.
- 19 Hasil daripada tinjauan itu, Rees dan Gammans menyatakan :
  1. Peniaga-peniaga Cina serta mereka yang berjiwa politik menyokong penyerahan kerana mereka berharap agar lebih banyak peluang perniagaan dan menguatkan kedudukan politik serta perwakilan orang Cina.
  2. Orang Melayu dan Iban terpelajar yang memberikan sokongan kepada penyerahan mengharapkan peluang pelajaran dan pekerjaan yang lebih luas.
  3. Orang Melayu dan Iban yang taat kepada Raja, mereka telah mendapat nikmat kesenangan dan kemewahan, dan diatas ketaatan itu, mereka terpaksa bersetuju dengan kata Raja.

4. Orang Melayu dari golongan perabangan dan orang Iban yang mendapat keistimewaan daripada Raja tentunya suka mengabdikan diri kepada pemerintahan Brooke.
5. Orang Melayu kebanyakannya yang berpandangan jauh bahawa dengan adanya lanjutan pemerintahan Brooke, ia adalah satu jalan untuk menuntut pemerintahan sendiri dan kemerdekaan yang sebenarnya untuk Sarawak pada masa akan datang.

Dipetik daripada Mohammad Hasbie Sulaiman, *Perjuangan Anti-Cession Sarawak*, hlm. 76.

- 20 Majlis Negeri ditubuhkan oleh Charles Brooke pada 1865. Ia bertujuan membincangkan masalah dan hal ehwal masyarakat di samping mengeratkan hubungan antara Brooke, Datu Melayu, pegawai tinggi kerajaan dan pemimpin tempatan. Pertemuan diadakan tiga tahun sekali. Ini termasuklah membincangkan dasar dan undang-undang negeri. Rujuk Sabihah Osman, "Penyertaan Orang Melayu-Islam Dalam Pentadbiran Sarawak dan Sabah Pada Adab Ke-19", hlm. 147-149. R.H.W. Reece, *The Name of Brooke*, hlm. 8-16 ; 130-131.
- 21 Pihak yang menentang terdiri daripada J.O Gillbert (Residen Bahagian Keempat dan Kelima), W.P.N.L Ditmas (Residen Bahagian Pertama), Abang Openg Abang Safiee (Pegawai Bumiputera Bahagian Pertama), Abang Kiprawi , Abang Shamsuddin, Datu Patinggi Abang Haji Abdillah, Abang Abu Latif (Pegawai Bumiputera Bahagian Pertama), Datu Zin (Pegawai Bumiputera Bahagian Kedua), Abang Haji Draup (Pegawai Bumiputera Bahagian Kedua), Abang Ali, Datu Tuanku Mohamad (Pegawai Bumiputera Bahagian Keempat), Abang Mustapha (Pegawai Bumiputera Bahagian Kelima), P.H.H. Howes, Philip Jitam, D.M Deen (wakil India Muslim) dan Edward Jerah (Pegawai Bumiputera Bahagian Kedua). Pihak yang menyokong penyerahan ialah J.B Archer (Pemangku Ketua Setiausaha), G.E Gascoigne (Bendahari), L.D Kennedy (Pengarah Kastam), B.J.C Spurway (Pengarah Hutan), C.D Adams (Pemangku Residen Bahagian Ketiga), Datu Pahlawan Abang Haji Mustapha, Datu Amar Abang Sulaiman, Datu Menteri Zain Mohamad, Haji Nawawi (mufti), Tan Bak Lim, Paderi A. Mulder, Temenggong Koh, Bennet Jarraw (Pegawai Bumiputera Bahagian Kelima), J. Owen (Wakil Serani), Khoo Pheng Loong (wakil Cina di Sibu), Abang Ahmad dan Abang Haji Abdul Rahim (Pegawai Bumiputera Bahagian Kelima). Pihak yang berkecuali ialah J.C.H Barcroft (Residen Bahagian Kedua) dan Datu Hakim Abang Haji Mohidin. Mohammad Hasbie Sulaiman, *Perjuangan Anti-Cession Sarawak*, hlm. 80-81. R.H.W. Reece, *The Name of Brooke*, hlm. 229-240. Salam Ahmad, *Datu Patinggi Abang Haji Abdillah*,

- hlm. 47-48. *Sarawak Tribune*, 17 Mei 1946, hlm. 1-3 ; 21 Mei 1946, hlm. 1 dan 25 Mei 1946, hlm. 1.
- 22 C.W. Dawson dilantik sebagai Penasihat Perundangan dan Kehakiman di Kedah pada 1933-1938 dan seterusnya menjadi Penasihat British di Perlis pada 1938. Semasa meletusnya Perang Dunia Ke II, beliau dilantik sebagai Setiausaha Pertahanan di Tanah Melayu. Pada 1946 C.W. Dawson dilantik sebagai Setiausaha Kerajaan Negeri Sarawak hingga 1950. R.H.W. Reece, *The Name of Brooke*, hlm. 217.
- 23 Charles Noble Arden-Clarke (1898-1962) menyertai Colonial Administrative Service pada 1920. Dalam tempoh 1920-1933, Arden Clarke bertugas sebagai Pegawai Tadbir di Nigeria Utara dan dinaikkan pangkat sebagai Pemangku Ketua Penolong Setiausaha Pejabat Setiausaha Nigeria pada 1934. Pada 1936, beliau dilantik sebagai Pesuruhjaya Residen dan Setiausaha Kerajaan, Bechuanaland. Arden Clarke berkhidmat sebagai Gabenor Sarawak pertama pada 1946-1949. Beliau dilantik sebagai Gabenor Ghana hingga Ghana mencapai kemerdekaan pada 1957. R.H.W. Reece, *The Name of Brooke*, hlm. 256. Vernon L. Porrit, *British Colonial Rule In Sarawak 1946-1963*, Oxford University Press, Kuala Lumpur, 1997, hlm. 389.
- 24 Abang Haji Mustapha lahir pada 30 Mac 1906 di Simanggang. Pada 1938, beliau dipilih sebagai Pengurus Persaudaraan Sahabat Pena Cawangan Sarawak. Abang Mustapha mendapat gelaran Datu Pahlawan pada Februari 1941. Beliau pernah dilantik sebagai Ahli Tidak Rasmi dalam Majlis Negri dan Majlis Tertinggi. Sebagai penyokong penyerahan, Abang Mustapha menubuhkan Persatuan Melayu Muda sebagai pertubuhan Melayu pertama yang menyokong penyerahan. Beliau merupakan pengasas Parti Negara Sarawak (PANAS) pada 1960. Abang Mustapha meninggal dunia pada 1964. Rujuk R.H.W. Reece, *The Name of Brooke*, hlm. 135. Mohammad Hasbie Sulaiman, *Perjuangan Anti-Cession Sarawak*, hlm. 91. Untuk perbincangan lanjut, rujuk Bob Reece, *Datu Bandar : Abang Haji Mustapha of Sarawak*, Persatuan Kesusastraan Sarawak, Kuching, 1993.
- 25 Mohammad Hasbie Sulaiman, *Perjuangan Anti-Cession Sarawak*, hlm. 84-96.
- 26 Isi utama Surat Pekeliling No. 9/1946 menegaskan ; (1) Kerajaan berharap dan berkehendakan kesetiaan yang tidak berbelah bagi daripada semua kakitangannya ; (2) Kerajaan tidak membenar atau membiarkan sebarang perhubungan oleh kakitangannya dalam kegiatan yang dirancangkan untuk menghidupkan kembali masalah penyerahan; (3) Setiap kakitangan kerajaan hendaklah membuat keputusan sama ada ia akan berhajat untuk berkhidmat

- kepada kerajaan yang ada sekarang dengan taat setia atau tidak; (4) Sebarang pegawai kerajaan dalam masa akan datang yang melibatkan diri dengan sebarang kegiatan yang membangkit-bangkitkan masalah penyerahan atau melakukan sebarang tindakan yang sengaja tidak menunjukkan ketaatsetiaan kepada kerajaan, akan menyebabkan dirinya dibuang kerja serta-merta. Ibid., hlm. 125.
- 27 Menurut Sharkawi Sheikh Othman, angka 338 itu diambil berdasarkan jumlah tentera Badar yang dipimpin oleh Nabi Muhammad SAW dalam Perang Badar. Daripada 409 pegawai kerajaan yang meletak jawatan, hanya tiga orang sahaja bukan Islam iaitu Robert Jitam, Alfred Jamuh dan Cikgu Agan Raja. Ibid., hlm. 105.
- 28 PKMS, SDA, BPS, PPM, ASAS, Persatuan Wanita Melayu Sarawak, Kaum Ibu PPM, Persatuan Bumiputera Sarawak, Persatuan Melayu Miri, Persatuan Melayu Limbang, Perhimpunan Kebajikan Baram, Kesetian Kaum Muda Matu, Kesetiaan Melayu Simanggang, Kesetian Kelab Dalat, Sulam Mas Seria dan Angkatan Bintawa-Astana. *Sarawak Tribune*, 30 Oktober 1946, hlm. 6.
- 29 Untuk perbincangan lanjut, rujuk Nordi Achie, "Perjuangan Wanita Dalam Gerakan Anti Penyerahan 1946-1950", dalam *Sarawak Museum Journal*, Vol. IV, No. 76, December 2000, hlm. 151-181.
- 30 Kaum Ibu PKMS (Persatuan Wanita Melayu Sarawak) diasaskan pada 16 Mac 1947 oleh Lily Eberwein. Lily juga merupakan Pengurus Kaum Ibu PKMS yang pertama. Beliau turut dibantu oleh Ajibah Abol (Setiausaha). Untuk perbincangan lanjut tentang penglibatan dan peranan Kaum Ibu PKMS dalam perjuangan anti penyerahan, rujuk Nordi bin Achie, "Wanita dan Politik Sarawak 1946-1996 : Penglibatan, Peranan dan Tokoh", Latihan Ilmiah B.A., Jabatan Sejarah, Universiti Malaya, Kuala Lumpur, Sesi 1997/1998, hlm. 22-56.
- 31 Kaum Ibu PPM diasaskan pada akhir 1946 oleh Sharipah Sipah Tuanku Osman hasil perjumpaan tergempar yang dianjurkan oleh Sharifah Sipah di rumahnya, Kampung Nyabor, Sibu. Pada awalnya, Kaum Ibu PPM merupakan cabang PPM. Memandangkan sambutan yang hangat daripada kaum ibu, ia diasaskan sebagai sebuah pertubuhan berasingan. Beliau dibantu oleh Dayang Fauziah Abang Hashim sebagai Setiausaha. Rujuk Nordi bin Achie, "Wanita dan Politik Sarawak 1946-1996", hlm. 22-56.
- 32 Pada 1940, beliau dilantik sebagai Menteri Kesihatan dalam kabinet Churchill. Malcom Mac Donald dilantik sebagai Pesuruhjaya Tinggi Kanada pada 1941-1946. Beliau dilantik sebagai Gabenor Jeneral Tanah Melayu-Singapura dan Pesuruhjaya Tinggi Asia Tenggara sehingga dilantik sebagai Pesuruhjaya Tinggi India pada 1955. Rujuk Vernon L. Porrit, *British Colonial Rule in Sarawak 1946-1963*, hlm. 386-387.

- 33 Temenggung Koh lahir pada 1870 di Pulau Ensulit, Kanyau di Kapuas. Pada 1897, Koh menyertai tentera Charles Brooke menentang Bantin. Pada 1915, Koh memberikan sokongan kepada Charles Brooke menentang kebangkitan anti Brooke di Nanga Gaat dan Sungai Mujong. Koh juga menunjukkan kesetiaannya kepada Charles Brooke apabila meletusnya kebangkitan anti Brooke di Baleh pada 1916. Pada 1924, Koh berperanan mewujudkan perdamaian antara Iban di Rejang dengan kaum Kayan, Kenyah dan Baloi di Kapit. Hasilnya, Koh diangkat sebagai Temenggung. Koh bersara sebagai Temenggung pada 1955. Beliau meninggal pada 4 November 1956. A.M. Cooper, *Men of Sarawak*, hlm. 49-57.
- 34 Temenggung Jugah anak Barieng lahir pada 1903 di Kapit. Beliau merupakan ketua orang Iban yang berpengaruh di Rajang. Pada 1955, beliau dilantik sebagai Temenggung. Semasa Sarawak menghadapi kontroversi penyerahan, pada mulanya beliau menyokong golongan anti penyerahan tetapi berpaling tada akibat pujukan British. Rujuk Vinson H. Sultive Jr., *Tun Jugah of Sarawak*, Fajar Bakti, Kuala Lumpur, 1992.
- 35 Sebelum dilantik sebagai Gabenor Sarawak pada 15 November 1949, beliau berkhidmat sebagai Residen Wilayah Oya, Nigeria. Duncan Steward menjadi Gabenor Sarawak 19 hari. Pada 3 Disember 1949, beliau ditikam oleh Rosli Dhobi dan meninggal dunia di Singapura pada 10 Disember. Beliau digantikan oleh Anthony Abell pada 18 Januari 1950. R.H.W. Reece, *The Name of Brooke*, hlm. 389.
- 36 Ketika itu, beliau berumur 19 tahun dan berkhidmat sebagai guru sekolah Melayu. Beliau menikam Duncan Steward sebagai tanda perjuangan dan pengorbanan menuntut kemerdekaan tanah air. Beliau dibantu oleh Morshidi Sidek. Kedua-duanya ditangkap di tempat kejadian. Sanib Said, *Malay Politics in Sarawak 1946-1966*, hlm. 56-57. Rujuk juga Syed Hussein Alattas, *Kenapa Rosli Dhobi dan Tiga Hero Dibukum Bunuh?*, Alattas Enterprise, Johor, 1975.
- 37 Awang Ramqli dan Bujang Suntong dihukum gantung pada 23 Mac 1950. Abang Han dipenjara 15 tahun, Osman Ahmad, Morni Onei dan Othman Dollah dipenjara 10 tahun, Ahmad Abu Bakar dipenjara tujuh tahun, Osman Moh dan Wan Zain Abdullah dipenjara lima tahun. Mereka adalah ahli Rukun 13 yang merancang pembunuhan Duncan Steward. Mereka hanya mendapatkan khidmat peguam bela yang dilantik oleh British tetapi tidak terlatih dalam bidang guaman iaitu, J.Pike (Pegawai Daerah Binatang). Sanib Said, *Malay Politics in Sarawak 1946-1966*, hlm.56-57.
- 38 *Utusan Sarawak*, 13 November 1950, hlm. 2.
- 39 *Utusan Sarawak*, 16 Januari 1949, hlm. 2.

- 40 *Utusan Sarawak*, 18 September 1950, hlm. 2.
- 41 *Utusan Sarawak*, 25 September 1950, hlm. 3.
- 42 *Utusan Sarawak*, 24 April 1950, hlm. 3.
- 43 *Utusan Sarawak*, 13 November 1950, hlm. 2.
- 44 *Ibid.*
- 45 Untuk butiran lanjut, rujuk Anthony Brooke, *The Facts About Sarawak*, R. Boudon At Western Printers and Publishers', Bombay, 1946, hlm. 20-21.
- 46 Beliau dilahirkan pada 29 April 1803 di Secrore, Baneras (India). James Brooke mendapat pendidikan di Norwich Grammer Scholl. Pada 1918, beliau menyertai tentera British di India dan terlibat dalam Perang Burma-British (1824-1825). Beliau bersara daripada perkhidmatan tentera pada 1830. Mulai 1834-1839, James Brooke menghabiskan masanya dengan menjelajah ke Asia Tenggara dan Timur Jauh. Beliau ingin mengikuti jejak langkah Francis Light dan Stamford Raffles. Ini mendorongnya berusaha mendapatkan Sarawak dan akhirnya berjaya pada 24 November 1841. Untuk butiran lanjut, rujuk A.M. Cooper, *A Men of Sarawak*, hlm. 79-91.
- 47 Beliau dilahirkan pada 3 Jun 1829 di Berrow Vicarage, London. Beliau mendapat pendidikan di Crewkerne Grammer dan pernah berkhidmat dalam pasukan Tentera Laut British. Beliau mula berkhidmat di Sarawak sebagai Residen di Batang Lupar pada 1854. Charles menggantikan ayah saudaranya, James Brooke sebagai Raja Sarawak kedua pada 1868. *Ibid.*, hlm. 91-107.
- 48 Anthony Brooke lahir pada 1912. Ayahnya, Bertram Brooke adalah Tuan Muda, bakal pewaris takhta. Sebagai anak sulung, Anthony Brooke adalah Raja Muda kerana bakal menjadi Raja Sarawak. Beliau pernah berkhidmat dalam Perkhidmatan Awam Malaya pada 1934-1936. Anthony Brooke dianugerahkan Raja Muda pada 1936 dan dilantik sebagai Pegawai Pemerintah Kerajaan. Dalam tempoh 1938-1941, beliau pernah berkhidmat sebagai Pegawai Daerah Baram dan Sarikei. Pada 1945, Anthony Brooke mengetuai Kerajaan Sementera Sarawak. Dalam gerakan anti penyerahan, beliau berhubung rapat dengan PKMS dan SDA. R.H.W. Reece, *The Name of Brooke*, hlm. 16-17; 61-69 ; 73-107. Rujuk juga *Utusan Sarawak*, 18 Disember 1950, hlm. 1.
- 49 Untuk butiran lanjut, rujuk Anthony Brooke, *The Facts About Sarawak*, hlm. 25-32 ; 33-34.
- 50 *Utusan Sarawak*, 13 November 1950, hlm. 2.
- 51 KRITIK merupakan ruangan khusus untuk tulisan yang bersifat kritikan. Ia terbuka kepada umum. Antara penulis yang paling banyak menulis dalam ruangan KRITIK ialah Ikhwan Zaini dan Johari Anang. Ia ditutup pada 1951 untuk memberi ruang kepada rencana bebas dari pembaca. Sebagai gantinya, ruangan SEPINTAS LALU diwujudkan. Tetapi, ia hanya muncul sekali-sekala

dalam *Utusan Sarawak*. Oleh sebab ruangan KRITIK terbuka kepada umum, amat sukar untuk menentukan penulisnya. Tidak terdapat rekod berhubung penulisnya.

- 52 *Utusan Sarawak*, 13 November 1950, hlm. 2.
- 53 *Utusan Sarawak*, 25 September 1950, hlm. 3.
- 54 *Utusan Sarawak*, 13 November 1950, hlm. 2.
- 55 *Utusan Sarawak*, 13 Februari 1950, hlm. 3.
- 56 *Utusan Sarawak*, 4 April 1949, hlm. 3.
- 57 MELATI SARAWAK ialah nama pena bagi Mohamad Bujang. Beliau berasal dari Kampung Hilir, Simanggang. Mohamad Bujang mendapat pendidikan di Madrasah Melayu, Kuching dan Maktab Perguruan Sultan Idris, Tanjung Malim. Beliau merupakan antara 409 pegawai kerajaan yang meletak jawatan sebagai membantah Pekeliling No. 9/1946. Untuk latar belakang lanjutnya, rujuk Zaini Ojea, "Mohammad Bujang : Cerpenis Awal di Sarawak", dalam Hamzah Hamdani (ed.), *Wajah Sastera Sarawak*, Dewan Bahasa dan Pustaka, Kuala Lumpur, 1988, hlm. 205-222.
- 58 Rujuk Awang Mohd. Jamil Al-Sufri Awang Umar, "Pangiran Muda Hashim dan James Brooke", Kertas Kerja Simposium Sejarah Sarawak 2000, 16-17 Ogos, Persatuan Sejarah Malaysia dan Jabatan Pendidikan Negeri Sarawak, Holiday Inn, Kuching. Rujuk juga S. Runciman, *The White Rajahs : A History of Sarawak from 1841 – 1946*, Cambridge University Press, London, 1960. R. Payne, *The White Rajahs of Sarawak*, Oxford University Press, Singapore, 1990.
- 59 *Utusan Sarawak*, 4 April 1949, hlm. 3.
- 60 *Utusan Sarawak*, 10 Oktober 1949, hlm. 4.
- 61 *Ibid.*
- 62 *Utusan Sarawak*, 6 Jun 1950, hlm. 3.
- 63 *Ibid.*
- 64 Mereka ialah Datu Pahlawan Abang Haji Mustapha Abang Mosaili, Datu Amar Abang Haji Sulaiman, Datu Menteri Zain Mohamad, Mufti Haji Nawawi, Abang Ahmad, Abang Abdul Rahim. Mereka merupakan ahli Majlis Negri yang mengundi penyerahan.
- 65 *Utusan Sarawak*, 6 Jun 1950, hlm. 3.
- 66 Tidak banyak yang diketahui tentangnya. Naskhkah terawalnya tidak dapat dikesan lagi. Ia mungkin terbit pada pertengahan pertama 1950 oleh Jabatan Penerangan Sarawak sebagai lidah rasmi British. Ia dicetak dengan huruf jawi oleh Pencetak Kerajaan di Kuching. Hanya mulai 1959, naskhah *Pedoman Raayat* dijilidkan dan diterbitkan dalam versi rumi juga. Koleksinya tersimpan di Jabatan Penerangan Sarawak dan Arkib Negeri, Kuching.
- 67 *Utusan Sarawak*, 17 April 1950, hlm. 3.

- 68 *Ibid.*
- 69 *Ibid.*
- 70 *Ibid.*
- 71 Penubuhannya ditaja oleh British bagi menyaingi pertubuhan anti penyerahan. Pemimpin PMM ialah Abang Mustapha dan PI diterajui oleh Temenggung Jugah dan Koh.
- 72 Latar belakang BUMIPUTERA SARAWAK tidak dapat dikenalpasti. Ia adalah nama pena atau samaran bagi penulis asalnya.
- 73 *Utusan Sarawak*, 26 September 1949, hlm. 1.
- 74 *Ibid.*
- 75 *Ibid.*
- 76 Beliau dilahirkan sekitar 1890-an di Kampung Patingan, Kuching. Abang Haji Zaini mendapat pendidikan di Sekolah Melayu Kuching. Beliau dilantik sebagai Presiden PKMS pada 1946-1953. Beliau turut membiayai penerbitan *Utusan Sarawak* yang dipimpin oleh anak sulungnya, Ikhwan. Rujuk Dayang Naralam Abang Raini, "Ikhwan Zaini", hlm. 28-33.
- 77 Mohammad Hasbie Sulaiman, *Perjuangan Anti-Cession Sarawak*, hlm. 85.
- 78 *Utusan Sarawak*, 4 Julai 1949, hlm. 2.
- 79 Awang Rambli Mohd. Deli dilahirkan di Muara, Brunei pada 1912. Ibu bapanya berasal dari Brunei. Beliau pernah menetap di Kuching dan mendapat pendidikan Inggeris sehingga Darjah Tiga. Awang Rambli berkhidmat dalam Jabatan Kastam pada Julai 1929 dan meletak jawatan pada 1946. Beliau merupakan antara pengasas Persatuan Pemuda Melayu (PPM) di Sibu dan menubuhkan Rukun 13 dalam rancangannya membunuh Duncan Steward. Beliau dihukum gantung pada 23 Mac 1950 ketika berumur 33 tahun. R.H.W. Reece, *The Name of Brooke*, hlm. 262.
- 80 Sempena pelancaran demonstrasi pada 1 Julai 1949, PKMS menyeru, "Raayat2 bumiputera Sarawak yang dudok di-dalam pekan dan desa menambahkan kerapatan persatuannya dan berkeperchayaan penoh pada menchapai kembali Kemerdekaan-nya yang terkena rampas itu. Perjuangan yang berperaturan undang2 itu hendaklah di-teruskan hingga tercapai kemenangan yang akhir. Kerjasama sangat2 dikehendaki, iaitu berat sama di-pikol ringan sama dijinjing. Harap selagi bernafas". *Utusan Sarawak*, 4 Julai 1949, hlm. 2.
- 81 *Utusan Sarawak*, 11 Julai 1949, hlm. 3.
- 82 *Utusan Sarawak*, 17 Oktober 1949, hlm. 2.
- 83 *Ibid.*
- 84 Mohammad Hasbie Sulaiman, *Perjuangan Anti-Cession Sarawak*, hlm. 88.
- 85 *Utusan Sarawak*, 9 Mei 1949, hlm. 2.

- 86 *Utusan Sarawak*, 15 Ogos 1949, hlm. 3.
- 87 *Utusan Sarawak*, 17 Oktober 1949, hlm. 4.
- 88 *Ibid.*
- 89 Ia ditubuhkan pada Julai 1947 oleh Abang Kassim Taha bagi menyatukan pemuda anak negeri untuk meneruskan perjuangan anti penyerahan. Antara pemimpin utamanya ialah Ma'amon Mohd. Nor , Sharkawi Othman dan Johari Bojeng sebagai Naib Presiden dan Suut Tahir sebagai Setiausaha Agung. Mohammad Hasbie Sulaiman, *Perjuangan Anti-Cession Sarawak*, hlm. 126-127.
- 90 Beliau pernah berkhidmat di Jabatan Polis sebelum meletak jawatan pada 1946. Perlantikannya sebagai Presiden BPS dianggap sebagai menggantikan perjuangan datuknya, Datu Patinggi Abang Haji Abdillah. R.H.W. Reece, *The Name of Brooke*, hlm. 273. Untuk latar belakang lanjutnya, rujuk Salam Ahmad, *Datu Patinggi Abang Haji Abdillah*, hlm. 78-117.
- 91 *Utusan Melayu* diterbitkan pada 29 Mei 1939 di Singapura oleh Utusan Melayu Pres Ltd. Ia merupakan akhbar yang giat menentang Malayan Union 1946-1948 di samping *Majlis dan Warta Malaya*. Untuk butiran lanjut, rujuk A.M. Iskandar Haji Ahmad, *Persuratkhabaran Melayu 1876-1968*, Dewan Bahasa dan Pustaka, Kuala Lumpur, 1973, hlm. 44-45. Untuk perbincangan lanjut tentang *Utusan Melayu*, rujuk Arshad Hj. Nawari, "Utusan Melayu yang dipunyai orang Melayu", dalam Khoo Kay Kim (ed.), *Lembaran Akbar Melayu*, Persatuan Sejarah Malaysia, Kuala Lumpur, 1980, hlm. 105-32.
- 92 *Utusan Sarawak*, 21 Mac 1949, hlm. 3.
- 93 *Utusan Sarawak*, 25 September 1950, hlm. 3.
- 94 *Ibid.*
- 95 *Utusan Sarawak*, 18 Disember 1950, hlm. 2.
- 96 *Utusan Sarawak*, 9 Oktober 1950, hlm. 3.
- 97 *Utusan Sarawak*, 9 Mei 1949, hlm. 2.
- 98 *Utusan Sarawak*, 14 Mac 1949, hlm. 3.
- 99 *Utusan Sarawak*, 19 Jun 1950, hlm. 2.
- 100 *Utusan Sarawak*, 27 November 1950, hlm. 3.
- 101 *Utusan Sarawak*, 7 November 1949, hlm. 2.
- 102 *Utusan Sarawak*, 18 September 1950, hlm. 2.
- 103 *Utusan Sarawak*, 27 November 1950, hlm. 3.
- 104 *Utusan Sarawak*, 21 Ogos 1950, hlm. 3.
- 105 *Utusan Sarawak*, 14 November 1949, hlm. 3.
- 106 *Utusan Sarawak*, 27 November 1950, hlm. 3.
- 107 *Utusan Sarawak*, 28 Mac 1949, hlm. 3.

- 108 *Utusan Sarawak*, 10 Julai 1950, hlm. 2.
- 109 *Utusan Sarawak*, 9 Oktober 1950, hlm. 3.
- 110 *Ibid.*
- 111 *Utusan Sarawak*, 14 November 1949, hlm. 3.
- 112 Identiti sebenarnya tidak diketahui. *Utusan Sarawak* tidak menyertakan nama sebenar atau penuhnya.
- 113 *Utusan Sarawak*, 18 Julai 1950, hlm. 1.
- 114